

УДК 001.891:58(092)

КРИВЕНКО
Юрій Олександрович,
аспірант
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький)

**ВНЕСОК О.В. ФОМІНА У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
БОТАНІЧНОГО САДУ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(1914–1935)**

У статті висвітлюються перші спроби створення ботанічного саду Київського університету та діяльність в ньому відомого українського вченого, флориста О.В. Фоміна у період з 1914 по 1935 рр.

В статье раскрываются первые попытки создания ботанического сада Киевского университета и деятельность в нем известного украинского ученого, флориста А.В. Фомина в период с 1914 по 1935 гг.

In the article the maiden attempts of creation of botanical garden of the Kievan university and activity light up in him the known Ukrainian scientist, florist O.V. Fomin in a period from 1914 to 1935

Ботанічні сади завжди відігравали важливу роль у розвитку ботаніки. На певному етапі становлення вони стали центрами вивчення рослинного світу. Їх співробітники видатні вчені надали потужного поштовху в розвитку флористики, систематики рослин, геоботаніки, мікології, бріології, цитоембріології та інших розділів ботаніки. На базі ботанічних садів створювалися лабораторії, спеціалізовані школи, куди залучали молодих спеціалістів до вивчення ботаніки.

У 1834 р. у Києві був заснований університет Св. Володимира. Ботанічний сад при університеті мав стати важливою складовою науково-

дослідного життя. Архітектор В. І. Беретті, за проектом якого зводився університет, запропонував розташувати сад на території, що прилягала до споруджуваного корпусу. Основою колекції саду мали стати рослини, які у 1833 р. було вирішено перевезти до Києва з Кременецького (Волинського) ліцею після його розформування [2, с. 3]. Проте через відсутність коштів створення ботанічного саду затрималось на кілька років. За реєстром 1834 р. з м. Кременця перевезли 513 рослин 34 видів, які довелося розмістити в Царському саду (нині це місце є частиною Центрального парку культури й відпочинку). Лише у 1839 р. Київський навчальний округ дав дозвіл на закладення тимчасового ботанічного саду. Виконання цієї справи було доручено завідувачому кафедрою ботаніки університету професору Р. Е. Траутфеттеру, який з 1838 р. перебував на посаді директора саду [2, 7].

Перші посадки майбутньої всевітньої відомої колекції Р. Е. Траутфеттер зробив 22 травня 1839 р. Відтоді цей день вважається датою заснування Київського Ботанічного саду. З перших днів його співробітники почали налагоджувати зв'язки з ботанічними садами Росії та Західної Європи, поступово збільшували видове багатство колекцій. На кінець 1841 р. сад одержав статус постійного науково-дослідного закладу [2, с. 5].

У кінці XIX століття Ботанічний сад Київського університету був осередком пропаганди ботанічної науки. Активно велася забудова території. За планом архітектора Лауфера був споруджений оранжерейний комплекс та тераси. У 1841 р. при ботанічному саду Р. Е. Траутфеттер заснував гербарій та лабораторію. В наступні роки, під керівництвом О. С. Роговича (1852–1868), І. Г. Борщова (1871–1878), І. Ф. Шмальгаузена (1879–1894) та С. Г. Навашина (1894–1914) сад весь час збагачувався, примножуючи коштовні колекції живих рослин [4, с. 5–6].

Багаторічна історія саду відзначена великим внеском у розвиток ботанічної науки, в справу підготовки фахівців-біологів; інтродукції та охорони генофонду рослин, пропаганди біологічних та природоохоронних

знань. Важливу роль в цьому зіграв Олександр Васильович Фомін (1867–1935).

В 1914 р. науковець з Тифліського ботанічного саду О. В. Фомін переїздить до Києва. Залишивши Кавказ і ботанічну установу, якій присвятив шістнадцять років, він був запрошений на посаду завідувача кафедри морфології та систематики рослин та директора ботанічного саду Київського університету [9]. Досить значний вплив на цей переїзд мали відомі вчені М. І. Кузнецов, І. П. Бородін та С. Г. Навашин, останнього й змінив О. В. Фомін на посаді директора. За станом здоров'я С. Г. Навашин був змушений залишити Київ. Його мрією було передати установу тій людині, яка б могла продовжити все те, що ним було зроблено за багато років. Завдяки листуванню та обміну гербарним матеріалом у С. Г. Навашина зав'язалися дружні відносини з О. В. Фоміним, на той час головним ботаніком Тифліського ботанічного саду. О. В. Фомін був відомим дослідником не лише в Тифлісі, а й далеко за межами Кавказу. Він мав досвід в науково-організаційній роботі та ідеально відповідав критеріям нового директора Київського ботанічного саду. Тому С. Г. Навашин доклав багато зусиль для кадрового зміцнення установи. Переїзд науковця в Київ планувався ще в 1913 р., але на той час Олександр Васильович ще не захистив докторської дисертації і не міг брати участь в конкурсі на посаду. Майже перед самим закінченням терміну подання заявок (1 жовтня 1913 р.), два доктори, один з яких Генкель, висунули свої кандидатури на конкурс. У березні 1914 р. відбулося балотування. Сергій Гаврилович Навашин так писав про це в своєму листі до О. В. Фоміна: «... Нарешті закінчилася на нашому факультеті «Генкеліада: при балотуванні він отримав всього одну білу кулю. Факультет постановив відновити справу про заміщення кафедри і 29.03 буде вирішено: чи просити Міністра про новий конкурс або про дозвіл рекомендувати яку-небудь особу. Я вважаю, проте, що навряд чи справа вже вирішена в Санкт-Петербурзі, завдяки відомим для Вас відгукам І. П. Бородіна і М. І. Кузнецова, я чекаю, що на факультетську заяву послідує Ваше призначення» [13].

Тоді оголошується конкурс на вакантну посаду, в якому могли брати участь лише доктори ботанічних наук. За збігом обставин до жовтня 1913 р. на факультеті залишилася лише заява доктора ботаніки Генкеля, але при голосуванні він отримав один голос, тому за сприяння М. І. Кузнецова, І. П. Бородіна та С. Г. Навашина на посаду було рекомендовано професора, доктора ботаніки О. В. Фоміна [11].

До Правління університету Св. Володимира 19 листопада 1914 р. було направлено рапорт з фізико-математичного факультету. В ньому повідомлялося, що «...фізико-математичний факультет на зборах своїх 11 листопада поточного року постановив звільнити ординарного професора К. А. Пурієвича від тимчасового завідування ботанічним садом з гербарієм при ньому, а доручити завідування означеним закладом новопризначеному ординарному професору університету Св. Володимира О. В. Фоміну». Флорист приступив до наполегливої праці в новій для себе установі, яка переживала нелегкі часи, про що науковець був заздалегідь попереджений С. Г. Навашиним в листі. В документі від 21 червня 1914 р. було зазначено, що сад знаходиться в задовільному стані і О. В. Фоміну доведеться багато зробити для його розвитку [15]. Науковець за короткий проміжок часу намагався здійснити задумане і привести сад до ладу. Він віддавав цьому багато часу і турбувався, щоб оранжерейні колекції поповнювалися. Зберігати насіннєвий матеріал було дуже складно. В доповідній записці фізико-математичному відділу від 14 квітня 1915 р. вчений писав: «... У Ботанічному саду кімната для зберігання насіння абсолютно не обладнана, за відсутністю необхідних меблів і сховища його складаються на підлогу або на підвіконня в паперових пакетах, завдяки чому велика кількість насіння псується гризунами. Таке зберігання насіння призвело до труднощів, тому що дуже важко вести їх реєстрацію хоча б в алфавітному порядку.

Маю честь покійно просити факультет відправити клопотання про нарахування Ботанічному саду двохсот п'ятдесяти (250) рублів із спеціальних засобів Університету на придбання наступних предметів: двох шаф з

маленькими ящиками для зберігання насіння і гербарних рослин та двох стільців для працівників... [7].

З осені 1915 по 1916 рр. ботанічний сад Київського університету був евакуйований до Саратова [10]. Величезну роботу з упакування та перевезення гербарного матеріалу О. В. Фомін виконує самотужки, що не дало здійснити задумане відразу. Початок роботи зі створення потужної ботанічної установи відкладається.

Попри всі труднощі він продовжує займатися науковою та організаційною роботою. Сувора зима 1919–1920 рр. ледве не знищила оранжерейні рослини. Олександр Васильович Фомін доклав багато зусиль щоб не допустити цього і зумів врятувати безцінні колекції тропічних та субтропічних рослин.

Під час Першої світової війни, коли ціни на матеріали і устаткування значно зросли, О. В. Фомін самотужки спорудив три теплиці, відремонтував оранжереї. Порятунком оранжерейних колекцій в ці важкі роки ботанічний сад зобов'язаний зусиллям О. В. Фоміна і головного садівника Е. К. Гонбаума.

На початку 1920-х років Ботанічний сад був підпорядкований Науково-дослідному інституту управління науки, а пізніше – АН України. Його територія була засаджена чудовими оранжерейними колекціями рослин, дендрологічним парком, великим гербарієм і лабораторією з науковим приладдям та інструментами, що давало змогу ботанікам працювати в різних наукових напрямках. Молоді спеціалісти щороку поповнювали кадровий склад науковців, які працювали в ботанічному саду. Разом із досвідченими робітниками з 1921 р. вони проводили флористичні та геоботанічні дослідження на Науково-дослідчій кафедрі ботаніки. Тоді в лабораторіях саду під керівництвом О. В. Фоміна працювали його учні і вихованці Д. К. Зеров, П. Ф. Оксіюк, А. М. Окснер, А. С. Лазаренко, Ю. Д. Клеопов та ін. Наукові праці потрібно було видавати, що і призвело до появи наукового журналу «Вісник Київського ботанічного саду». Завданням цього видання було

висвітлювати діяльність саду, а також видавати праці українських ботаніків [16, с. 5].

У 1923 р. Київський ботанічний сад був науковою установою, що підпорядковувалася Науковому Комітетові Головнопрофосвіти в Харкові. Ботанічний сад, площею понад 20 га, мав 11 оранжерей. Зібрані чужоземні та тубільні рослини саду є цінним джерелом матеріалів для дослідницької роботи. Одночасно з тим, вони утворюють великий живий музей, що обслуговує численні екскурсії та відіграє чималу культурно-освітню роль. Оранжереї Ботанічного саду найбільші й найбагатші в Україні та стоять на одному з перших місць в Радянському Союзі. Працівники саду з 1923 р. поновили зв'язки з закордонними ботанічними установами, а також і значно розширили їх. У результаті, співпраця ведеться більше як із ста ботанічними садами Європи, Америки, Індокитаю, Японії. Це все дало змогу збільшити інтродукційну роботу, наприклад, кількість деревних та чагарникових порід в саду майже потроїлась, порівняно з дореволюційним часом [21, с. 2].

Ботанічний сад з 1923 р. був базою Науково-Дослідного інституту ботаніки, де упродовж десяти років розгорталася наукова робота працівників цього закладу. В планах керівництва було приєднання акліматизаційного саду та кафедри сільськогосподарських рослин академіка Є. П. Вотчала. Безумовно, що для утримання такої ботанічної установи потрібна площа приблизно 100 га., яку необхідно було знайти поблизу міста Києва. Підготовча робота з утворення нової бази з оранжереями, вегетаційними кабінетами і лабораторіями та посадками на новій території потребувала не менше 2–3 років. Роботу Інституту ботаніки щодо переходу ботанічного саду до університету не можна припинити, а тому працівники науково-дослідного Інституту надіслали прохання в Академію наук, аби протягом 2–3 років було дозволено користуватися науковим відділом ботанічного саду. В Київському ботанічному саду знаходилися три лабораторії – цитології, ліхенології, мікології та оранжереї, які були чудовою базою для наукової діяльності.

Активно велася робота з обміну насінневого та гербарного матеріалів. Протягом січня та лютого 1924 р. працівниками Київського ботанічного саду було розіслано різним установам 1400 пакетів насіння. У відповідь від 18 закордонних садів отримано 2000 пакетів насіння. В кінці липня того ж року були відіслані водяні рослини для ботанічного саду, що був організований при Іркутському університеті [21, с. 2]. Восени 1924 р. Київський ботанічний сад одержав подарунком від Головного ботанічного саду в Ленінграді 60 примірників живих оранжерейних тропічних рослин з родин *Crassulaceae*, *Orchidaceae* та *Gesneriaceae*.

Важливим фактором становлення була допомога Наукового Комітету Головнопрофосвіти з Харкова, який асигнував десять тисяч карбованців на капітальний ремонт двох останніх корпусів теплиць ботанічного саду. Таким чином, за літо 1924 р. всі теплиці ботанічного саду були цілком упорядковані, що стало великим досягненням [21, с. 2].

Олександр Васильович Фомін відмічав унікальність саду такими словами: «Київський Ботанічний Сад своїм географічним положенням та зв'язаними з ним кліматичними умовами, що наближаються до західноєвропейських, є єдиний на Україні сад, де кліматичні умови дозволяють культивувати на вільному повітрі силу чужоземних порід дерев та чагарників, які б не змогли рости а ні в кліматі Ленінграду, а ні в кліматі Москви, та, навіть в кліматі Харкова чи Полтави. Тут гарно ростуть на вільному повітрі південно- та західноєвропейські породи, а також сила порід американських, японських, китайських, монгольських, кавказьких та туркестанських» [21, с. 2].

У 1926 р. науково-дослідна кафедра ботаніки, що була прикріплена до Ботанічного саду, нараховувала 14 осіб. Її робота головним чином зосереджувалася на напряму всебічного вивчення флори та ботанічної географії України, а також розвитку галузей ембріології, цитології рослин та фізіології з мікробіологією. Приєднання кафедри до ботанічного саду дозволило створити могутній науковий колектив на чолі з О. В. Фоміним.

Таким чином і вся праця Ботанічного саду значно пожвавилася. Вісник Київського ботанічного саду регулярно поповнювався статтями і вже до кінця 1926 р. вийшов четвертий випуск журналу. Колектив саду й дослідної кафедри проводили й просвітницьку й культурну роботу. Працівники давали пояснення екскурсіям, що відбувалися по периметру ботанічної установи та в оранжереях. Науковці читали епізодичні лекції лісоводам та студентам факультету лісового господарства. Колектив саду й кафедри проводили систематичне дослідження природних багатств рослинного світу України. Вивчали ліси, степи, луки, болота, та недосліджені досі спорові рослини України. Продовжували підготовку спеціалістів-цитологів, ембріологів, флористів та геоботаніків. Ще в 1920 р. освіту здобули чотири спеціалісти, що працювали в Україні, а саме: А. Архимович, Л. Н. Делоне, Д. Я. Персидський, Б. П. Матюшенко. У 1926 р. працівники ботанічного саду та дослідної кафедри випустили на наукову ниву Д. К. Зерова – бріолога, А. М. Окснера – ліхенолога, О. І. Соколовського – геоботаніка й П. Ф. Оксіюка – цитолога й ембріолога. До Київського ботанічного саду зверталися за консультацією науково-пристосовані установи України; різні наукові установи й окремі особи звертаються до саду за матеріалом для наукових дослідів, а також із проханням рекомендувати спеціалістів ботаніків. Працювати в гербаріях Київського ботанічного саду приїжджали ботаніки з усієї України та інших республік Союзу. Київський сад постачав насіння лісництвам усієї України та іншим установам СРСР і за кордон. До науково-дослідної кафедри при Ботанічному саду звертаються торфові й болотні станції, а також меліоративні установи з проханням провести геоботанічні дослідження [20, с. 61].

Для отримання досвіду академік О. В. Фомін часто був у відрядженнях. Працюючи в головних установах Союзу, науковець весь час намагався удосконалити свої знання. Так з 15 червня до 5 липня 1927 р. у Ленінграді в Головному ботанічному саду та Всесоюзній Академії наук у гербарних колекціях опрацьовував зокрема голонасінні України та папоротеподібні Далекого Сходу.

Для поповнення колекції саду О. В. Фомін постійно влаштовував екскурсії. У 1926 р. зробив низку екскурсій околицями м. Кисловодська і привіз у Київ для Кримсько-Кавказького гербарію 250 гербарних аркушів рослин північно-кавказької флори. Олександр Васильович зробив екскурсію у Вірменію та Тифліс, де в околицях Манглісу вивчав зміну природних лісових асоціацій під впливом культури [22]. В середині серпня 1929 р. після своєї подорожі до Вірменії О. В. Фомін здійснив поїздку в Мангліс, де збирав рослини на Карталінському хребті, а також уздовж течії річки Алгетки. Результати експедиції були викладені в статті «Про рослинність найближчих околиць Мангалісу, гай *Pinus hamata Stev.*», яка вийшла в десятому випуску Вісника Київського ботанічного саду за 1929 р. Аналізуючи цю місцевість вчений не стримував свого здивування: «Проїжджаючи з Тифлісу через урочище Коджори та с. Приют, я був дуже здивований побачивши, як змінився той лісовий краєвид, що я його спостерігав ще року 1907. Лісові насадження між Коджорами та Приютом тепер майже зниклі через рубання лісу та випас худобою. Де-не-де стоять групи зніділих дерев граба, дуба або бука; шари бурого лісового ґрунту дощі та зливи змивають з гір у яри та в яруги, і тоді відслонюються гірські схили, що складаються з лупаків та пісковиків. При цьому краєвид так змінюється, що навіть важко собі уявити, що тут були колись лісові насадження» [22 с. 53–54].

Завдяки наполегливій праці О. В. Фоміна та його колег за досить невеликий час ботанічний інститут широко розгорнув свою дослідницьку роботу. Приміщення та територія старого університетського ботанічного саду стали неспроможними обслуговувати установу. Тому виникла потреба в заснуванні нового ботанічного саду, що відповідав би сучасним вимогам дослідницької ботанічної роботи. Науковець власноруч розробив проект установи, але йому не судилося побачити її.

Академія наук УРСР з 1936 р. розпочала закладання нового ботанічного саду площею на 140 га в районі Звіринцю (місцевість в Києві). Старий же ботанічний сад з 1935 р. передано в розпорядження Київської міської ради. З

цього часу він входив до відділу комунального господарства. За планом старий сад повинен стати великим загальнодоступним живим музеєм рослинності всіх країн земної кулі. Цей музей своїми численними збірками живих рослин мав обслуговувати фахівців-ботаніків, лісоводів, агрономів, працівників зеленого будівництва, студентів та учнів різних навчальних закладів, окремих аматорів і взагалі всіх, хто так чи інакше цікавився рослинами [4, с. 6].

Поряд із науково-популяризаційною в саду проводилася дослідницька робота з різних галузей зеленого будівництва, головним чином зі збагачення та поліпшення асортименту декоративних рослин.

Після передачі ботанічного саду міській раді у кілька разів збільшились асигнування на роботу, великі кошти було відпущено на реконструкцію. Впродовж 1935 та 1936 рр. ботанічний сад було значно змінено: капітально відремонтовано і значно збільшено оранжереєвий корпус, збудовано нову муровану огорожу навколо території, нові входи з бульвару Шевченка та вулиці Толстого, а також ряд інших об'єктів. У зв'язку з реконструкцією значно збільшилося відвідування саду. Раніше ботанічний сад за рік відвідували 32000–35000 чоловік, а оранжереї лише 800–1000, а в 1937 р. – понад 600 000 осіб, а оранжереї 22 000 [4, с. 7].

Після смерті вченого, в кінці 1935 р., постановою Раднаркому УСРР садові присвоєно ім'я О. В. Фоміна [8, с. 107]. Діяльність науковця в Київському ботанічному саду була продовженням розвитку і становлення ботанічних досліджень, що проводилися його попередниками. Видатний ботанік і флорист виховав велику плеяду науковців, які в наступні роки гідно продовжували справу свого вчителя. У роки Великої Вітчизняної війни садові було завдано великої шкоди. Третю частину його було знищено фашистськими окупантами, але наполегливою працею ботаніків було збережено цінні колекції. Навесні 1944 р. сад було відкрито для відвідування, йому надали кошти для розвитку. Згодом, коли директором став І. П. Білокінь, створено нові експозиційні ділянки – спорових рослин, альпінарій, формовий

сад, проведено реконструкцію кактусової та розплідної оранжерей, засновано колекцію рододендронів, магнолій, кизильників. Рішенням Ради Міністрів УРСР у 1960 р. Ботанічний сад імені академіка О. В. Фоміна був оголошений пам'яткою садово-паркового мистецтва республіканського значення, а у 1969 р. йому надано статус науково-дослідної установи [4].

Сьогодні ботанічний сад є важливою науково-дослідною установою Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Колектив саду здійснює велику наукову, навчальну, практичну природоохоронну та просвітницьку роботу. До його структури входять чотири наукові сектори: дендрології, інтродукції трав'янистих рослин, інтродукції тропічних і субтропічних рослин, фізіології та біохімії рослин-інтродуцентів. У наукових підрозділах Ботанічного саду працює близько 130 чоловік наукового та науково-допоміжного персоналу. У Ботанічному саду зібрано унікальну колекцію рослин різного географічного походження, яка налічує близько 10 тисяч таксономічних одиниць [8, с. 109].

Сотні тисяч киян та гостей міста Києва щороку відвідують ботанічний сад, милуючись його колекціями. Він став невід'ємною частиною міста, його справжньою зеленою перлиною.

Отже, виникнення ботанічного саду Київського університету стало важливим досягненням в розвитку ботанічної науки на території України. Значний внесок у його становлення зробив колектив науковців і співробітників під керівництвом директорів: О. С. Роговича (1852–1868), І. Г. Борщова (1871–1878), І. Ф. Шмальгаузена (1879–1894), С. Г. Навашина (1894–1914) та ін. Завдяки наполегливій праці вчених в кінці XIX – на початку XX ст. відбулися зміни в організації наукових досліджень різних галузей ботаніки. Особлива роль у трансформації ботанічного саду у провідну науково-просвітницьку установу України належить одному з його директорів (1914–1935 рр.) О. В. Фоміну. На основі ефективної організаторської, кадрової, наукової та просвітницької роботи в ботанічному саду була забезпечена підготовка професіоналів-біологів, розвиток теоретичних основ

інтродукції рослин, збереження їх генофонду, пропаганда біологічних і природоохоронних знань тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. *Береговий П. М.* Олександр Васильович Фомін / П. М. Береговий, М. А. Лагутіна // Видатні вітчизняні ботаніки. – К. : Рад. шк., 1955. – С. 160–163.
2. *Білокінь І. П.* Київський Ботанічний сад ім. акад. О. В. Фоміна / І. П. Білокінь. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1966. – С. 3–10.
3. *Гродзінський А. М.* Роль ботанічних садів у розвитку ботанічної науки / А. М. Гродзінський // Укр. ботанічний журн. – 1980. – Т. 37, № 1. – С. 77–78.
4. *Дубовик М. В.* Київський ботанічний сад ім. академіка О. В. Фоміна / М. В. Дубовик. – К. : Мистецтво, 1938. – С. 5–17.
5. *Зеров Д. К.* Олександр Васильович Фомін / Д. К. Зеров // Укр. ботанічний журн. – 1936. – 7 (15). – С. 3–5.
6. *Івченко І. С.* Етноботанічні аспекти дослідження фіторозмаїття на прикладі деревних рослин флори України / І. С. Івченко. – К. : Фітосоціоцентр, 2003. – 140 с.
7. *Капустян В. В.* Ботанічний сад ім. акад. О. В. Фоміна Київського національного університету ім. Тараса Шевченка / В. В. Капустян, О. М. Колесніченко, В. В. Нікітіна [та ін.]. – К. : Українські пропілеї, 1999. – 48 с.
8. *Капустян В. В.* Ботанічному саду ім. акад. О. В. Фоміна – 150 років / В. В. Капустян, Г. А. Гончаренко // Укр. ботанічний журн. – 1989. – Т. 46, № 4. – С. 106–109.
9. *Кондратюк С. Я.* Академік Олександр Васильович Фомін (02.5.1867–16.10.1935) – фундатор Ботанічної наукової школи, ботанічних установ і періодичних видань / С. Я. Кондратюк, В. В. Капустян, М. В. Шевера // Укр. ботанічний журн. – 2009. – Т. 66, № 5. – С. 611–628.
10. *Київський міський архів*, ф. 16, оп. 354, спр. 99. [Копія пропозиції г. Попечителя киевского Учебного Округа от 15 сентября 1915 года за № 34923/5668 г. Ректору Университета Св. Владимира].
11. *Институт архівознавства НБУВ*, м. Київ, ф. 10, оп. 1, спр. 113. [Лист С. Г. Навашина О. В. Фоміну від 30.08.1913 р.], арк. 1.
12. *Институт архівознавства НБУВ*, м. Київ, ф. 10, оп. 1, спр. 113. [Лист С. Г. Навашина М. І. Кузнецову від 6.10.1913 р.], арк. 2–3.
13. *Институт архівознавства НБУВ*, м. Київ, ф. 10, оп. 1, спр. 113. [Лист С. Г. Навашина до О. В. Фоміна від 20.10.1913 р.], арк. 5.
14. *Институт архівознавства НБУВ*, м. Київ, ф. 10, оп. 1, спр. 113. [Лист С. Г. Навашина від 21.03.1914 р. до О. В. Фоміна в Тифліський ботанічний сад з проханням переслати цибулини *Muskari* для Ботанічного саду Київського університету], арк. 6–7.

15. *Інститут архівознавства НБУВ, м. Київ, ф. 10, оп. 1, спр. 113.* [Лист С. Г. Навашина від 21.03.1914 р. до О.В. Фоміна від 21.06.1914 р.], арк. 8–9.
16. *Науково-дослідний інститут ботаніки при Всеукраїнській Академії Наук до XV роковин жовтня Манглісу / наук. ред. О. В. Фомін // Вісн. Київського ботанічного саду. – 1932. – Вип. 14. – С. 3–8.*
17. *Сікура Й. Й.* Роль ботанічних садів у розвитку ботанічної науки / Й. Й. Сікура // *Укр. ботанічний журн.* – 1980. – Т. 37, № 1. – С. 79–80.
18. *Фомін А. В.* Торфяные мхи Харьковской губернии / А. В. Фомін // *Вісн. Київського ботанічного саду. – К., 1924. – Вып. 1. – С. 37–40.*
19. *Фомін О. В.* Наслідки акліматизаційних спроб в Київському ботанічному саді / О. В. Фомін // *Вісн. Київського ботанічного саду. – К., 1925. – Вип. 2. – С. 2.*
20. *Фомін О. В.* Науково-Дослідча кафедра ботаніки / О. В. Фомін // *Вісн. Київського ботанічного саду. – К., 1926. – Вип. 4. – С. 60–61.*
21. *Фомін О. В.* Передмова / О. В. Фомін // *Вісн. Київського ботанічного саду. – К., 1924. – Вип. 1. – С. 2.*
22. *Фомін О. В.* Про рослинність найближчих околиць Манглісу / О. В. Фомін // *Вісн. Київського ботанічного саду. – К., 1929. – Вип. 10. – С. 53–54.*